

Konrad Kazimierz SZAMRYK

Uniwersytet w Białymstoku

konrad.szamryk@wp.pl

SŁOWNICTWO NAZYWAJĄCE KATOLIKÓW I NIEKATOLIKÓW W XVIII-WIECZNYCH KAZANIACH KS. KRZYSZTOFA KLUKA

Jan Krzysztof Kluk, XVIII-wieczny przyrodnik z Ciechanowca, współpracownik Komisji Edukacji Narodowej, znany jest przede wszystkim ze swojej pracy naukowej. Był on bowiem autorem podręcznika *Botanika dla szkół narodowych* (1785), niezwykle popularnych – zarówno w czasach oświecenia, jak i też w wiekach późniejszych – poradników gospodarskich: *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych...* (wyd. 1777–1779), *Zwierząt domowych i dzikich, osobliwie krajowych, historii naturalnej początki i gospodarstwo* (1779–1780) oraz *Dykcjonarza roślinnego* (1786–1788). O pożytności jego dzieł może świadczyć chociażby to, że na ziemiach polskich powtarzano nawet, że *nie może być dobrym gospodarzem ten, kto dzieł Kluka nie ma u siebie* (Wasylewski 1933: 31).

Dużo słabiej znane jest drugie oblicze działalności Krzysztofa Kluka, czyli posługa duszpasterska. Wiadomo, że w latach 1761–1762 uczęszczał do seminarium Zgromadzenia Misjonarzy w Warszawie, w roku 1767 został proboszczem parafii Winna¹, a w 1770 roku mianowano go proboszczem parafii w Ciechanowcu, którą to funkcję pełnił aż do końca swego życia. Z kart tytułowych poradników przyrodniczych dowiadujemy się również, że był kanonikiem kruszwickim, dziekanem drohicim, kanonikiem brzeskim oraz kanonikiem katedralnym inflanckim (Wójcik 2012: 44). Praca na rzecz Kościoła stanowiła zresztą podstawowe zajęcie i główne źródło utrzymania ciechanowieckiego kapłana i przyrodnika.

¹ Obecnie Winna Poświętne, pow. wysokomazowiecki, woj. podlaskie.

Niewiele jednak zachowało się materiałów związanych z działalnością Kluka jako księdza. W roku 1777 ukazało się drukiem *Kazanie o szacunku i miłości kapłanów...*, które Kluk wygłosił w kościele w Pierlejewie z okazji kongregacji dekanatu drohickiego oraz rocznicy pięćdziesięciolecia kapłaństwa proboszcza pierlejewskiego, księdza Macieja Święckiego. Podlaski kaznodzieja jest też autorem zaginionego utworu poetyckiego *Myśli nawracającego się grzesznika* (Wójcik 2012: 37).

Wydaje się, że najciekawszym dokumentem, związanym bezpośrednio z działalnością misyjną ks. Kluka, jest niespełna 400-stronicowy rękopis kazań z lat 1782–1794², wygłaszanych przez księdza naukowca w Ciechanowcu, Kalinówce, Kobylinie, Tykocinie i Siemiatyczach. Jak zauważył L. Gruszczyński, religijno-moralne oracje Kluka nasycone są niezwykłą gorliwością, naiwną argumentacją, a nawet swoistym prowincjonalizmem (1996: 131–132). Badacz uważa, że „miejsca głoszonych kazań przez Krzysztofa Kluka niejako determinowały sposób kaznodziejskiej argumentacji, warunkowany nad wiodącym tematem odbywanych uroczystości, ogólną sytuacją w kraju i generalnym sporem ideologicznym stulecia (...) W kazaniach Kluka dominuje dydaktyzm religijny i moralny, częste interpretowanie dogmatów wiary, troska o autorytet Kościoła Powszechnego” (Gruszczyński 1996: 133–134). Podlaski kaznodzieja m.in. gani w nich wszelkie zwątpienia w ortodoksję, laicyzującą publicystykę czy zwolenników wygodnego i pełnego rozrywek życia.

Wiele o poglądach i stosunku ks. Kluka wobec wiary, Boga, wspólnoty religijnej oraz innych wspólnot wyznaniowych może powiedzieć analiza sposobu nazywania osób należących do tej samej wspólnoty religijnej, co ks. Kluk (*katolicy*) oraz osób, które – z różnych względów – znajdują się poza tą wspólnotą (*niekatolicy*). Podlaski misjonarz wyraźnie zaznacza w swych oracjach opozycję *my* – *katolicy* oraz *oni* – *niekatolicy*.

Dla potrzeb niniejszego artykułu, wynotowane leksemmy grupuję w następujące pola leksykalno-znaczeniowe³, którym przypisuję określone wartości semowe:

² Przechowywany w Dziale Rękopisów Biblioteki Ossolińskich we Wrocławiu (sygn. 3285/1).

³ Przez *pole leksykalno-znaczeniowe* (językowe, leksykalne, wyrazowe, semantyczne, znaczeniowe) rozumiem grupę jednostek powiązanych wspólnym znaczeniem, między którymi istnieją określone relacje znaczeniowe, mające dawać w konsekwencji system zwarty i hierarchiczny (Tokarski 1984: 11, Markowski 2012: 108).

- wierzy w istotę nadprzyrodzoną (+), chrześcijanin (+), katolik (+): <członkowie mojej wspólnoty religijnej>),
- wierzy w istotę nadprzyrodzoną (+), chrześcijanin (+), katolik (-): <chrześcijanie niekatolicy>),
- wierzy w istotę nadprzyrodzoną (+), chrześcijanin (-), katolik (-): <niechrześcijanie>),
- wierzy w istotę nadprzyrodzoną (-), chrześcijanin (-), katolik (-): <osoby niewierzące>).

Dla księdza Kluka każdy członek tej samej wspólnoty wyznaniowej (pole <członkowie mojej wspólnoty religijnej>) to:

chrześcijanin 'wyznawca religii chrześcijańskiej': *Dobre Chrzescianina zycie w dzień straszego sądu Boskiego nieboiazliwym gą uczyni* 45. Wyraz *chrześcijanin*, który oznacza 'osobę ochrzczoną i wyznającą religię chrześcijańską' (SL), w kazaniu Kluka jest przeciwstawiany *poganinowi*: *aby na Sądzie Boga do zawstydzienia nie byli ile poganie wrodzonym Chrzescianom* 34. W tym znaczeniu, zgodnym zresztą z panującą doktryną, *chrześcijanin* jest hiperonimem leksemu *katolik*, dlatego też wyrazy te nie mogą być traktowane jako synonimy całkowite, co poświadcza chociażby przywołany cytat: *O! wstydzie O! hańbą Chrzescian y Katolików* 202. Poza tym, gdy kaznodzieja zwraca się do swoich słuchaczy, używając inkluzywnego *my Chrzescijanie*, doprecyzowuje, że mówi do katolików: *prze Bog Chrzescianie Katolicy postrzeźmy się!* 233. Z drugiej jednak strony, mówiąc o *prawowiernych chrześcijanach*, Kluk ma na myśli jedynie *katolików*, czyli członków wyznania rzymskokatolickiego: *ktorzy prawowierni wprawdzie są Chrzescianami y wierzą w to wszystko co każdy prawowierny wierzy Katolik* 52; por. *prawowierny*.

katolik 'wyznawca wiary rzymskokatolickiej': *J tencito iest sriodek wnas Katolikach nayszczegulnieyszy do podobania się Bogu swemu* 211. Na 40 użyc leksemu *katolik* w badanym tekście aż 7 razy wyraz ten występuje z przydawką *prawowierny*, np.: *nam prawowiernym Katolikom zrucaią* 5, *y wierzą to wszystko co każdy prawowierny wierzy Katolik* 52, *cała nasza na tym zależy szczęśliwość prawowiernych Katolików* 334. Przeciwnieństwem *prawowiernego katolika* jest *katolik malowany*, czyli 'powierzchny, pozorny'⁴.

⁴ SWil notuje wyrażenie *chrześcijanin malowany* w znaczeniu 'obłudny chrześcijanin'.

prawowierny ‘zgodny z wiarą rzymskokatolicką; wyznawca wiary rzymskokatolickiej’: *nieszczęścia dzisiejsze którą na Katolickie spadają Krolestwa, kary y chłosty, Boskie, którą dokuczają prawowiernym* 224. Znaczenie takie notuje między innymi SWil. Ponadto leksem **prawowierny** oznacza ‘pobożny’: *wierzą to wszystko co każdy prawowierny wierzy Katolik* 52, ale w innych fragmentach odnosi się także do płaszczyzny treści wiary, o czym przekonuje następujący cytat: *Trzeba na to iednak mieć baczność że iezli kto z prawowiernych tych prawd nie umie, niewiadomość iego pospolicie bywa dobrowolna y nie bez winy* 114, w którym przymiotnik **prawowierny** użyty został na określenie osoby należącej do zgromadzenia rzymskokatolickiego, ale z racji nieznamomości prawd wiary dalekiej od pobożności. Taki też sens słowa **prawowierny** może być zgodny z użyciem, jakie w kazaniach XVII-wiecznych notuje I. Szlesiński (1978: 69). Z kolei SL podaje, że **prawowierny** jest synonimem słowa **prawosławny**, choć w odpowiednim artykule hasłowym brak potwierdzającej to ilustracji materiałowej. Znaczenia takiego nie poświadczają również kazania Kluka, w których wyraz **prawowierny** odnosi się wyłącznie do katolików.

wierny ‘człowiek wierzący w Boga’: *U wiernych było iedno sercey iedna dusza, nadzieia w Bogu że w pokoiu zachowywać się dobrze czyniąc będzie* 102. Takie znaczenie uwidacznia się zwłaszcza we fragmentach, gdy Kluk posługuje się komplementarną parą leksemów **wierny**–**niewierny**: *wszystkim dobrym y złym, wiernym y niewiernym daie* 211. Najczęściej więc **wierny** utożsamiany jest z katolikiem lub chrześcijaninem w ogóle, czyli z osobami, które Kluk określa jako **prawowierne**: *S. Paweł o przeznaczeniu nas wiernych mówiąc a wolę Boską wyrażając to tylko w krodkości głosi* 230; por. **niewierny**;

Aby pełniej ukazać relacje między jednostkami **katolik** i **chrześcijanin**, warto poddać analizie również jednostki **chrześcijaństwo**, **wiara chrześcijańska** oraz **katolictwo**, **wiara katolicka**.

Religia wyznawana przez ks. Kluka oraz jego słuchaczy określana jest jako **chrześcijaństwo** ‘religia chrześcijańska’: *ieżeli istotne Chrzesciaństwa prawa staną się prawidłem polityki* 15, **wiara chrześcijańska**: *nie chcą gą poddać pod prawdy wiary Chrzesciańskiej* 53, **wiara katolicka** ‘wiara rzymskokatolicka’: *O! Boska wiara Katolicka kto twoię zdoła opowiedzieć zalety* 159 oraz **katolictwo** ‘wyznanie rzymskokatolickie’: *pierwsze Katolictwa artykuły łamią* 52, przy czym ten ostatni wyraz w XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku wydaje się jeszcze nienacechowany

chronologicznie⁵ – posługuje się nim między innymi A. Naruszewicz w *Historii narodu polskiego* (za SJPD). *Chrześcijaństwo* i *wiara chrześcijańska* są synonimami, podobnie jak *wiara katolicka* i *katolictwo*.

Domyślać się można, że książdź Kluk ma świadomość nietożsamości pojęć *chrześcijaństwo* (*wiara chrześcijańska*) i *katolictwo* (*wiara katolicka*), co ilustruje chociażby przytoczony fragment: *dobrze zacząwszy złe kączą, weszli do Kościoła Katolickiego a oderwali się od niego złey nauki y potępioney wyznaniem, żal mi ich dusz w zatraceniu wiecznym. Czemu się żydowskiego w oderwaniu swoim od katolictwa nie chwycili w początkach obrządku; czemu Mahumetanow od koranu za prawidło w obyczaiach nie wzięli? ale Chrześciańskie wzięwszy nazwisko przez chrzest, Chrześciańskiego życia wedle ustaw wiary y Kościoła prowadzić nie chcą* 260. Podlaski kaznodzieja pisze więc o oderwaniu się wyznań reformowanych (w domyśle od wyznania rzymskokatolickiego), co świadczy o jego dobrej znajomości historii Kościoła. Ale też nie posługuje się doktrynalną terminologią, wprowadzającą usystematyzowany podział na religie i wyznania. Oni, czyli dysydenci, według Kluka jedynie nazywają się chrześcijanami, bo prawdziwymi chrześcijanami nie są, dlatego też zostali zestawieni z wyznawcami judaizmu oraz muzułmanami. W ten sposób Kluk oddaje potoczny, bliższy słuchaczom, w dużej mierze uproszczony punkt widzenia, w którym postawiony został znak równości między pojęciami *chrześcijaństwo* a *katolictwo*. Tak więc rzeczownik *katolictwo* z jednej strony jest hiponimem leksemu *chrześcijaństwo* (w ujęciu doktrynalnym), a z drugiej jego synonimem (w ujęciu potocznym).

Kluk, sięgając po leksemy *katolicki*, *katolictwo*, *katolik*, zawsze odwołuje się do znaczenia relacyjnego ‘pozostający w związku z Kościołem rzymskokatolickim’. Przymiotnik *katolicki* (podobnie jak pozostałe leksemy z tej rodziny słowotwórczej), mimo XVI- i XVII-wiecznych polemik i protestów członków wyznań reformowanych, w okresie oświecenia wyspecjalizował się już i oznaczał ‘rzymskokatolicki’ (Winiarska 2004: 203–204). W badanym tekście brak również wyrażenia *wiara powszechna* (kalka greckiego terminu *ecclesia catholia* czy wcześniejszego *wiara pospolita*), które to na dobre zadomowiło się w polszczyźnie katolików już pod koniec XVI wieku (Górski 1962: 259–260). Także przymiotniki *powszechny* i *pospolity* u Klu-

⁵ Zmiana *katolictwo* > *katolicyzm* ma charakter słowotwórczy, przy czym forma *katolicyzm* nie występuje ani w kazaniach Kluka, ani nie notuje jej SL. W SWil forma *katolicyzm*, choć nie ma jeszcze osobnego artykułu, notowana jest obocznie wobec leksemu *katolictwo*.

kanie mają już znaczenia 'odnoszący się do wyznania katolickiego', ale 'ogólny, dotyczący wszystkich', np.: *przy powszechnym zaniedbaniu* 48, *dziś dopiero w tych dniach powszechnej rozpusty* 266, *na koniec ten ich bywa pospolity wniosek* 53, *ci którzy dobra pospolitego bronią* 196.

Reasumując, należy zauważyć, że w przypadku jednostek *prawowierny chrześcijanin* i *katolik*, analogicznie jak przy parze leksemów *chrześcijaństwo* – *katolictwo*, mieszają się dwa punkty widzenia – doktrynalny, w którym wymagane jest ściśle rozróżnienie pojęć *chrześcijanin* i *katolik* oraz potoczny, zbudowany na staropolskiej tradycji, gdzie między tymi leksemami stawiany jest znak równości (por. *katolictwo*, *chrześcijaństwo*), tak jak miało to miejsce przed wiekiem XVI (Karpluk 2010: 214).

Koniecznien trzeba zwrócić uwagę także na to, że w badanych kazaniach nie ma wprost sformułowanych zdań, iż różnowiercy to chrześcijanie. Już bowiem od XVI–XVII wieku katolicy uczestnicy sporów religijnych starali się zakazać swoim oponentom używania nazw *chrześcijanin* i *katolik*, co zresztą spotykało się ze sprzeciwem niekatolickich członków wspólnot religijnych. Dlatego też na przykład Grzegorz z Żarnowca w dziele *Obrona postylle ewangelickiej* oraz Hieronim Moskorzowski w *Zniesieniu wtórnego zawstyżenia* starali się oddalić zarzuty katolików, że arianie nie mają prawa nazywać się chrześcijanami (Kamieniecki 2004: 263).

W mowach księdza Kluka dość rozbudowane są pola wyrazowe, które wypełniają jednostki wyrazowe, określające osoby innych wyznań czy religii: <chrześcijanie niekatolicy>, <niechrześcijanie>. Trzeba pamiętać, że pod koniec XVIII wieku, zwłaszcza po doświadczeniach związanych z reformacją i kontrreformacją, nazywanie członków wywodzących się ze wspólnoty chrześcijańskiej, ale niebędących wyznawcami tej samej wiary lub osób innych wyznań i religii, nawet dla przeciętnego użytkownika polszczyzny było bardzo ważne. Skład wyznaniowy mieszkańców Rzeczypospolitej przed trzecim rozbiorem był następujący: 83% katolicy, 10% żydzi, 3% prawosławni, 2% protestanci, 2% innych wyznań (Tazbir 1966: 192). Jednak w samym Ciechanowcu i jego okolicach, zaraz po katolikach, największą liczbę mieszkańców stanowili żydzi. Jak wskazują dane z 1790 roku, a więc w okresie, gdy powstawały badane kazania, wyznawców judaizmu było około 1500, dzięki czemu kahał ciechanowiecki należał do najznacześniejszych na Podlasiu (Tomaszewski 2012: 108). Ponadto wiemy, że w Ciechanowcu mieszkali unicy, choć ich liczba stopniowo spadała – w 1726 roku było to 36 rodzin, a w 1789 już tylko 21. O tym jednak, że ka-

tolicy obu obrządków żyli w zgodzie, a sam ks. Kluk utrzymywał z nimi kontakty, może świadczyć między innymi to, że wśród świadków podpisanych pod testamentem ks. Kluka znalazło się nazwisko J. Blakickiego, ówczesnego parocha cerkwi unickiej (Tomaszewski 2012: 104–106).

Również podróżując po Podlasiu, które w XVIII wieku oprócz katolików zamieszkiwali także unicy, prawosławni, kalwini i muzułmanie (Maroszek 2010: 76–90), Kluk musiał spotykać członków innych wyznań. Dzięki kazaniom wiemy, że chrześcijan niekatolików określa następująco (pole <chrześcijanie niekatolicy>):

błądnik 'heretyk, odszczepieniec'. Wyraz ten w polszczyźnie miał kilka znaczeń, które wywodzą się do pierwotnego 'ten, kto popełnia błąd'. SJPXVIIi1XVIII dla leksemu *błądny* podaje znaczenia: 1) omylny, fałszywy, 2) grzeszny, 3) heretycki, odszczepieńczy, pogański 4) błędzący, błąkający się. Wydaje się, że w kazaniach Kluka *błądnik* został użyty w stosunku do *heretyka* i *odszczepieńca*, na co wskazują przykłady: *Jakiekolwiek dajcie im imiona Deistow, Libertenow, lub innych być iednak w sobie y w naukę nieprze- staną błędnikami zarażaięcemi y psuięcemi dobrą a niezawodną Katolickiey nauki wiarę 4, bo w potomkach waszych będziecie bezbożnikami nieznaięcemi prawego Boga iak dziś poganie, nienależęcemi do Chrystusowey owczarni iak dziś błędnicy y odszczepięcy* 130–131. Również ilustracja materiałowa hasła *błądnik* w SL zdaje się potwierdzać, że jest to raczej wyraz bliskoznaczny dla *heretyka* niż *grzesznika*.

deista 'wyznawca deizmu, czyli uznający Boga za przyczynę bytu, ale nie uznający cudów ani objawienia': *Jakiekolwiek dajcie im imiona Deistow, Libertenow, lub innych 4*.

heretyk 'ten, kto głosi naukę sprzeczną z dogmatami kościelnymi': *przeciw diabłom, heretykom i wszystkim Kosciola nieprzyiaciołom 2*. Również ten wyraz nie był pojmowany jednoznacznie – kogoś innego mianem *heretyka* określą innowiercy, a kogoś innego katolicy (Winiarska 1998: 51). W badanym przeze mnie tekście *heretyk* oznacza chrześcijanina, ale innego od katolika – *katolik* i *heretyk* będą więc antonimami. Bez względu na użycie leksemowi *heretyk* zawsze towarzyszy negatywny ładunek emocjonalny, dlatego też występuje on w szeregach określających wrogów Kościoła katolickiego: *diabeł – heretyk – nieprzyjaciel Kościoła: przeciw diabłom, heretykom y wszystkim Kosciola nieprzyiaciołom na woynę idą 2*, chrześcijan niekatolików (ale nie odnosi się do pogan): *heretyk i odszczepieniec: głoszą o drugich niepoganach heretykach lub odszczepieńcach 269*, pogadnie – *heretycy – niewierni: wszystkie przesładowania od pogan heretykow y niewiernych 273*.

libertyn ‘zwolennik libertynizmu, sceptyk w sprawach religijnych’: *Ja-kielkolwiek daycie im imiona Deistow, Libertenow* 59. SL notuje również uży-cie leksemu *libertyn* z przydawką *rozwiązły*, a w SWil, już tylko dla samego rzeczownika *libertyn*, wyróżniono znaczenie ‘człowiek rozwiązłych oby-czajów’. W kazaniach Kluka także znaleźć można ślady negatywnego na-cechowania tego leksemu i używania go w określonych kontekstach jako synonimu *rozpustnika*: *Libertyni ktorzych zycie zależy na rozkoszach y przyia-zniach sliskich* 59, *Libertyni dzisieysi rozpustni miłosnicy swiata* 67.

niedowiarek ‘kacercz, odszczepieniec’: *o tajemnice ktore niedowiarkom wieku teraznieyszego zdaią się niepodobne do wierzenia (...)* *Uznaią oni wpraw-dzie Boga, y wtym się roznią od owych Ateuszow, ktorzy sądzili błednie y głu-pie że Boga nie masz* 54, *niedowiarkowie iakimkolwiek mianowani imieniem nakłonce uszu waszych na wiarę iaką Katolicy o swoim Bogu maią* 94. W ba-danym tekście leksem ten nie występuje w kontekście, który wskazy-wałby na znaczenie ‘człowiek niedowierzający, sceptyk’, jakie pojawia się w XVII-wiecznych kazaniach (Szlesiński 1978: 55).

niewierny ‘nieprawowierny, niezgodny z doktryną wiary rzymsko-katolickiej’: *izali niewierny żyd chwalonym byđż ma że upornie obiawioney nie wierzy* 273. I. Szlesiński podaje, że *niewierny* to ‘niewierzący w Chry-stusa’ (1978: 76). I. Winiarska z kolei zwraca uwagę, że leksem ten w XVI wieku miał bardzo nieostry zakres znaczeniowy (2004: 228), co dla wie-ków późniejszych zdają się też potwierdzać kazania Kluka. Wyraz ten używany jest bowiem przede wszystkim do nazwania osób wyznania niekatolickiego, a więc jako antonim wyrazu *prawowierny* (znaczenie ta-kie notuje SWil), dlatego w przywołanym cytacie w ten sposób określony został wyznawca judaizmu. Ale Kluk w swoich kazaniach nazywa tak również niechrześcijan – chociażby wyznawców islamu: *Widząc się być porwaną na okręt Turecki (...) smiele zapaliła prochy (...) się uwolniła od bestyal-stwa owych niewiernych, ktorzy ią u siebie wwięzach trzymali* 38. Jak pokazują różne opracowania leksykograficzne (SJPXVI, SJPXVIIi1XVIII, SL, SWil, SJPD) leksem *niewierny* cechuje w polszczyźnie duża różnorodność zna-czeniowa, dlatego włączam gorównież do pól (chrześcijanie niekatolicy), (osoby niewierzące).

nowowiernik ‘wyznawca nowej (niekatolickiej) wiary, reformator’: *nowowiernikow dzisieysztch są to zpiekla wynalezione sposoby* 61. SWil przy-wołuje następujące wyrazy bliskoznaczne tego leksemu: *sekcjarz*, *heretyk*, *odszczepieniec*, co zasadniczo zdaje się oddawać również relację seman-tyczną w homilii Kluka.

odszczępieniec 'ten, kto odłączył się od Kościoła katolickiego': *wiele złego nam głoszą o drugich nie poganach heretykach lub odszczępieńcach, ale Chrzescianach y Katolikach prawych* 269. W kazaniach XVII-wiecznych *odszczępieniec* oznacza 'heretyka' (Szlesiński 1978: 59), u Paska 'ewangelika, luteranina' (SJPas), w ST 'schizmatyka'. Natomiast SL podaje dwa znaczenia omawianego leksemu: 'heretyk' lub 'wyznawca cerkwi wschodniej'. Wyraz *odszczępieniec* został utworzony od czasownika *odszczępić* i jest rodzimym ekwiwalentem grecko-łacińskiego terminu religijnego *schismaticus*. Podany kontekst wskazuje na wyróżnienie przez Kluka grup: *pogan* 'niechrześcijan', *heretyków* 'chrześcijan, ale głoszących poglądy niezgodne z religią katolicką' i *odszczępieńców*, którzy zostali przeciwstawieni *prawym katolikom*.

samowiernik: *dziś obiawienia Boga nieznayduią u samowiernikow wiary* 148. Według SL i SWil wyraz miał dwa znaczenia 1) 'określenie osoby, która dąży do zbawienia jedynie poprzez wiarę', 2) 'pogardliwe określenie protestantów'. Na podstawie jednokrotnego użycia tego leksemu w kazaniach Kluka trudno dokładnie odpowiedzieć, które znaczenie miał na myśli podlaski duchowny. Zwłaszcza że protestantyzm wywodzi się między innymi z założenia, że jedynie łaska Boża, niezależna od czynków ziemskich, jest podstawą usprawiedliwienia grzesznika poprzez wiarę.

W badanych kazaniach występują ponadto przymiotniki odnoszące się do członków niekatolickich wyznań chrześcijańskich: *kalwiński* 'właściwy kalwinizmowi': *o Luterskiej Kalwińskiej y Deistow iakokolwiek mianowanych Religii* 16 oraz *luterski* 'luterański': *o Luterskiej Kalwińskiej y Deistow iakokolwiek mianowanych Religii* 16.

Przypuszcza się, że w opisywanym polu identyczne znaczenie mają jedynie leksemy *odszczępieniec* i *nowowiernik*, zaś pozostałe jednostki stanowią wyrazy bliskoznaczne.

Porównanie pola <chrześcijanie niekatolicy> w tekście ks. Kluka z materiałem wynotowanym z XVII-wiecznych kazań księży katolickich (Szlesiński 1978) pozwala zauważyć, że omawiane pole jest zdecydowanie uboższe u podlaskiego kaznodziei. I. Szlesiński wynotował znacznie więcej leksemów, określających zarówno chrześcijan niekatolików: *apostata* 'odstępca od wiary', *dysydent* 'odstępca od wiary katolickiej, innowierca', *herezjarcha* 'heretyk', *nowator* 'twórca nowej interpretacji Biblii', *nowiniarz* 'zwolennik nowinek religijnych, sekciarz', *odstępca* 'ten, kto zmienił lub porzucił wiarę' (u Kluka jest leksem *odstępstwo*), *ortodoks* 'zwolennik ści-

słego stosowania zasad wiary zawartych w Piśmie Świętym', *reformator* 'twórca nowej interpretacji Biblii', *schizmatyk* 'członek Kościoła wschodniego' (u Kluka występuje przymiotnik *schizmatyckie*), *sektarz* 'członek sekty', *tryteista* 'człowiek wierzący w trzech Bogów', jak i członków sekt i wyznań: *antytrynitarz* 'członek sekty odrzucającej dogmat o Trójcy św. i nie uznającej bóstwa Chrystusa', *aryjanin* 'zwolennik poglądów Ariusza', *bratrzyk* 'członek sekty Waldensów w Czechach', *ewangelik* 'członek wyznania ewangelickiego', *husyta* 'wyznawca nauki Husa', *konfuzista* 'członek jednej z sekt luterzańskich', *macedonian(in)* 'zwolennik poglądów Macedoniusza', *nalewajko* 'dyzunita, zwolennik poglądów Damiana Nalewajki', *nowacyjanin* 'zwolennik poglądów Novata (Nowacjana)', *nowochrzescieniec* 'arianin', *pelagijanin* 'zwolennik poglądów religijnych Pelagiusza', *purytanin* 'członek sekty mającej na celu oczyszczenie wiary z elementów tradycji nie mających oparcia w Biblii', *sabellian* 'zwolennik poglądów Sabelliusza', *samosatenijanin* 'zwolennik Pawła z Samostaty, nie uznający bóstwa Chrystusa'.

SJPXVIIi1XVIII, SL i SWil nie notują leksemów *antytrynitarz*, *konfuzista*, *macedonianin*, *nowacyjanin*, *tryteista*, w SL i SWil nie ma wyrazu *husyta*, natomiast *nowator* i *nowiniarz* w SWil nie mają już znaczenia religijnego.

Zestawienie kazań ks. Kluka z tekstami XVII-wiecznych duchownych katolickich pokazuje wyraźnie, że w drugiej połowie XVIII wieku echa reformacji przestają wzbudzać tak wielkie emocje nawet wśród prowincjonalnego kleru. Pole <chrześcijanie niekatolicy> nadal jest rozbudowane, ale zdecydowanie mniej niż w kazaniach XVII-wiecznych. Na dalszy plan schodzą podziały na sekty i nowe wyznania, ważniejsza bowiem staje się po prostu opozycja katolik – heretyk. Jak pisze J. Tazbir: „Także i dawna dewocja uległa widocznemu osłabieniu; odbiło się to przede wszystkim na stosunku do dysydentów, którzy teraz znajdowali tylko wśród najciemniejszych warstw szlachty zagorzałych przeciwników” (1966: 194).

Natomiast pole <niechrześcijanie> wypełniają leksemy:

bałwochwalca 'człowiek oddający cześć bożkom, wyznawca kultu wielu bogów': *Jzali rozumnie czyni poganin y bałwochwalca że prawego niepoznaie Boga* 293.

mahometanin 'mahometanin, wyznawca islamu': *czemu Mahumetanow Odkoranu za prawidło wobyczaiach niewzieli?* 260.

niewierny 'niechrześcijanin, poganin'; zob. pole <chrześcijanie niekatolicy>.

poganin 'człowiek wyznania niechrześcijańskiego': *w potomkach waszych będziecie bezbożnikami nieznającymi prawego Boga iak dziś poganie, nienależącemi do Chrystusowej owczarni* 130. Do pogan Kluk zalicza między innymi Turków, którzy są wyznawcami islamu, a więc niechrześcijańskiej religii monoteistycznej: *Sami nawet poganie swoich Kapłanow w wielkim uszanowaniu mieli, iakiey dzisieyszych turkow uczyć się możem* 219. Wyraz ten używany był najprawdopodobniej również na określenie wyznawców religii politeistycznych: *To Rzymianin do Rzymian! Poganin do Pogan tak mowił* 198.

żyd 'wyznawca judaizmu': *stano żydzi w niedowiarstwie swoim o przyściu Messyasza uporni aż do śmierci* 242. W badanych kazaniach wyraz ten używany bywa w liczbie mnogiej również na określenie 'potomków narodu zamieszkałego w starożytności w Judei, uważających siebie za naród pochodzący od Abrahama i patriarchów': *Temi słowy zastraszał niegdyś Zbawiciel żydow chcąc ich przywieść do upamiętania* 130. Leksem ten mógł mieć jednak nacechowanie pejoratywne, wzmacniane dodatkowo przez użyciu w liczbie mnogiej formy *żydy*, a więc starego biernika równego mianownikowi, jak na przykład we fragmencie: *lepiej iść było między pogany y żydy* 102.

Badacze zwracają uwagę, że nazwa *poganin* miała różne zakresy znaczeniowe (Karpluk 2010: 61), ale zasadniczo żydów nie traktuje się jako pogan. I choć nawet u Kluka żydzi przeciwstawiani są chrześcijanom, to z drugiej jednak strony nie są traktowani na równi z poganami, na co wskazuje chociażby ich wyodrębnienie w następującym fragmencie: *przed lat 1800 blisko, żydow y pogan z przekonaniem rozumu y dobrowolnym woli skłonieniem do uzania prawdy, porzucenia błędow, y przyięcia wiary Boskiej lubo niedocieczoney nakłaniała z ochotą* 149. Opozycja w kazaniach Kluka ma więc charakter dwojaki i wyrasta z powszechnie zakorzenionej tradycji – w kazaniach bowiem *chrześcijan* przeciwstawiano *poganom*, zaś w prawodawstwie *żydom* (Karpluk 2010: 214).

Trzeba pamiętać, że w drugiej połowie XVIII wieku, szczególnie wśród warstw wykształconych, szerzyły się wpływy filozofii oświeceniowej. I choć ostre ataki na religię i Kościół należały w Polsce do rzadkości, to nawet wśród samych księży nie brakowało zwolenników wolnomyślicielstwa czy deizmu (Tazbir 1966: 197–198). Jak się okazuje, również Klukowi nieobce były więc nazwy, często traktowanych jako wrogów, osób niewierzących (subpole (osoby niewierzące)):

ateusz 'ateista': *wtym się roznią od owych Ateuszow, ktorzy sądzili błęd-*

nie y głupie że Boga nie masz 54. Wyraz ten pojawia się w polszczyźnie w XVII wieku (SJPXVIIi1XVIII). W SL ma osobny artykuł hasłowy, ale już w SWil notowany jest jedynie w obrębie hasła *ateista*. Być może był to wyraz rzadki, choć posługuje się nim w swoich pamiętnikach (powstałe w latach 1850–55) K. Koźmian (SJPD).

bezbożny 'niewierzący': *cały świat napętniony bezbożnemi y grzesznikami* 43. Takie znaczenie, zgodne z motywacją słowotwórczą, licznie ilustruje SJPXVIIi1XVIII. Ale leksem ten w innych fragmentach kazań ks. Kluka oznaczał tyle, co 'grzeszny': *Da wam Bog tych wszystkich dociec y ich bezbożnym zamysłom przeszkodzić* 144, co jeszcze wyraźniej ukazuje przysłówek *bezbożnie* 'grzesznie': *Święte Sakramenta bezbożnie sromocą* 52.

niewierny 'niewierzący': *wszystkim dobrym y złym, wiernym y niewiernym daie* 211. Leksem ten używany jest najczęściej w połączeniu ukazującym przeciwstawność znaczeniową z rzeczownikiem *wierny* 'wierzący'; por. (nazwy osób wyznań niechrześcijańskich).

niezbożny 'niewierzący': *Coż gdyby wiedzieli grzeszni y niezbożni że wtym przeciagu życie nic niema dobrego procz cnoty samey* 30. Znaczenie takie notowane jest również w XVII-wiecznych kazaniach (Szlesiński 1978: 57).

Analiza leksykalna nazw katolików oraz osób wyznania niekatolickiego w kazaniach ks. Kluka uwidacznia wyraźną dominację światopoglądu rzymskokatolickiego. Jest on zupełnie różny od tego, jaki zaobserwować można we wcześniejszych tekstach polskiego ruchu reformacyjnego (por. Winiarska 1998, 2004). W Klukowskich kazaniach funkcjonują przede wszystkim trzy grupy: *katolicy* – *niepoganie* (*heretyk, odszczepieniec*) – *poganie*, a także silnie zaznacza się potoczne rozumienie religii, w którym znak równości stawia się między katolikiem i chrześcijaninem. Na tle kazań z XVII i XVIII wieku taka postawa wydaje się zupełnie zrozumiała. „Chęć, aby treści kazań docierały do jak najszerzego grona odbiorców stwarzała potrzebę takiego przekazu, który trafiłby do słuchaczy, niezależnie od wieku, stanu, zdolności, wykonywanych zajęć i przyzwyczajzeń. Hierarchowie pouczali ponadto kaznodziejów, ażeby nie roztrząsali przed nieprzygotowanym audytorium rzeczy uczonych i nazbyt teologicznie subtelných, które mogłyby sprawiać, że wierni nie rozumieliby trudnego przekazu. Kazanie nie osiągnęłoby wtedy swojego podstawowego celu, jakim ma być wstrząśnięcie duszami słuchaczy, skłonienie ich do pokuty i poprawy życia, uchronienie od groźby moralnego upadku” (Teusz 2007: 325).

Kazania Kluka mają charakter niedzielny, rekolekcyjny – nie służą więc dogłębnemu analizowaniu prawd wiary lub polemice religijnej, ale kierowane są do zwykłego Polaka katolika, dlatego też daleko im do ujęć doktrynalnych. Jednoznacznie zaznacza się opozycja, w której wszystko, co zgodne z wiarą rzymskokatolicką, jest dobre, a co się w niej nie mieści, otrzymuje znak ujemny. Ciekawe wydaje się również to, że Kluk jako ksiądz, w stosunku do członków innych wyznań, nie jest tak postępowy i otwarty, jak moglibyśmy się tego spodziewać po Kluku jako uczonym. Trzeba jednak pamiętać, że sam kler tego okresu był mocno podzielony i zróżnicowany. „Liczni księża wzięli aktywny udział w propagowaniu nowych poglądów filozoficznych, przyczyniając się w dużym stopniu do reformy oświaty i nauki, odnowy literatury i naprawy ustroju. Z drugiej strony zarówno sam Kościół, opierający się na instrukcjach płynących z Rzymu, jak też wielu księży stanęło po stronie konserwatywnych koncepcji filozoficznych, społecznych i politycznych. Stąd w licznych starciach walczyli ze sobą zawzięcie po obu stronach barykady ludzie odziani w te same suknie duchowne” (Tazbir 1966: 199).

LITERATURA

- Gruszczyński L., 1996, *Problematyka kazań Krzysztofa Kluka z lat 1782–1794 i ich kontekst polityczny*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Historica, 58, s. 129–144.
- Górski K., 1962, *Słownictwo reformacji polskiej*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. III, cz. II, Warszawa, s. 233–270.
- Kamieniecki J., 2004, *Terminologia teologiczna w staropolskim dyskursie religijnym*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, Poznań, s. 262–266.
- Karpluk M., 2010, *Staropolskie studia językoznawcze*, Kraków.
- Markowski A., 2012, *Wykłady z leksykografii*, Warszawa.
- Maroszek J., 2010, *Wyznania na Podlasiu*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, Białystok, s. 76–90.
- Miodunka W., 1989, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa.
- Szlesiński I., 1978, *Charakterystyka językowo-stylistyczna prozy kaznodziejskiej XVII wieku*, Łódź.
- Tazbir J., 1966, *Historia Kościoła katolickiego w Polsce (1460–1795)*, Warszawa.
- Teusz L., 2007, *Nienasycony miłością miłośniku. Wielkopostne kazania z przełomu XVII i XVIII wieku*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. P. Bortkiewicz, S. Mikołajczyk, M. Rybka, t. III, Poznań, s. 320–327.
- Tokarski R., 1984, *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa.
- Tomaszewski N., 2012, *Historia Ciechanowca do roku 1989*, Ciechanowiec.

- Wasylewski S., 1933, *Proboszcz, który dał nazwę 361 roślinom*, „*Tęcza*”, z. 8, s. 30–32.
- Winiarska I., 1998, *Językowy wizerunek heretyka w „Konfesji Sandomierskiej”*, [w:] *Słowa w różnych kontekstach*, red. S. Dubisz, Warszawa, s. 45–71.
- Winiarska I., 2004, *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu: od XVI do XVIII wieku na tle terminologii katolickiej*, Warszawa.
- Wójcik Z., 2012, *Książd Jan Krzysztof Kluk – pisarz i uczonec*, Ciechanowiec.

SŁOWNIKI

- SJXXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, F. Peplowski i inni, Warszawa 1966–1994.
- SJXXVIIi1XVIII – *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, www.sxvii.pl.
- SJPas – *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*, red. H. Koneczna, t. 1–2, Wrocław 1965–1973.
- ST – M. Trotz, *Nowy dykcyjonarz, to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski*, Lipsk 1764.
- SL – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.
- SWil – *Słownik języka polskiego...* Wilno 1861, www.eswil.ijp-pan.krakow.pl
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1963–1969.

THE VOCABULARY CALLING CATHOLICS AND NON-CATHOLICS IN THE EIGHTEENTH-CENTURY HOMILIES BY KRZYSZTOF KLUK

Summary

The article presents the analysis of lexical calling Catholics and non-Catholics in the eighteenth-century sermons by priest Christopher Kluk – priest/scientist, parson of the parish in Ciechanowiec, KEN coworker. The vocabulary of the homilies is divided into four linguistic fields: members of my religious community, Christian-non-Catholics, non-Christians, atheists.

This studies has shown a clear domination of the Roman Catholic beliefs and tendencies of everyday understanding of the religion, where there is an equal sign between the Catholic and Christian. It was also found that the linguistic field (Christian-non-Catholics) in Kluk's homilies is much smaller than the same linguistic fields in the seventeenth-century preachers homilies. It may shows that in the eighteenth century, the echoes of the Reformation has not proved such a great emotion, even among ordinary priests.

Key words: Polish language at the turn of XVIII and XIX centuries, lexicology, semantic fields, Catholics, non-Catholics